

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Оксана САВЕНКО

ТРАНСФОРМАЦІЇ РІЗДВЯНОГО
ТА ВЕЛИКОДНЬОГО СЮЖЕТІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ХІ – ХVІІІ ст.

МОНОГРАФІЯ

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2019

УДК 821.161.2-3.09
С43

Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 3 від 29 березня 2019 року)

Рецензенти:

- Сулима М.М.** – доктор філологічних наук, професор, академік НАН України
(Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України)
- Криса Б.С.** – доктор філологічних наук, професор (Львівський національний університет імені Івана Франка)
- Новик О.П.** – доктор філологічних наук, професор (Бердянський державний університет)

Савенко О. П.
С43 Трансформації різдвяного та великоднього сюжетів в українській літературі XI – XVIII ст.: монографія. – Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2019. – 440 с.
ISBN

У монографії досліджено різноманітні трансформації різдвяного та великоднього сюжетів в українській літературі XI – XVIII ст. Наукова студія охоплює літературні роди і жанри давнього письменства, твори, автори яких вдавалися до опрацювання двох головних сюжетів у Новому Завіті. Простежено змістові та стилеві видозміни у відображенні двох подій в історії християнства у різні періоди розвитку давньої української літератури – Середньовіччя та Бароко.

Адресується науковцям, історикам літератури, релігієзнавцям, котрі вивчають художні феномени давнини, а також тим, хто прагне пізнати і зрозуміти творчі набутки українського народу.

УДК 821.161.2-3.09

ISBN

© Савенко О., текст, 2019
© Євенок О.О., вид., 2019

Зміст

ВСТУП	5
--------------------	---

РОЗДІЛ 1

Теоретичні аспекти літературної трансформації

1.1. Взаємодія традицій і новаторства як рушійна енергія змін у літературі	15
1.2. Літературна трансформація та її різновиди	31
1.3. Відкритість канонічних текстів для трансформації	54

РОЗДІЛ 2

Два євангельські сюжети

2.1. Архетипна конструкція канонічних оповідей	65
2.2. Генеза євангельських сюжетів	80
2.3. Особливості декодування різдвяних і великодніх сюжетів ..	97

РОЗДІЛ 3

Імплантація сакральних сюжетів в українській середньовічній літературі

3.1. Біблійний парафраз у «Повісті минулих літ»	123
3.2. Унаочнення християнських легенд у паломницьких творах ...	137
3.3. Апокрифічні конотації євангельських сюжетів	151
3.4. Великодні алюзії у проповідях Кирила Туровського	181
3.5. Народження і Воскресіння Христа у Борисо-Глібському циклі	195
3.6. Різдво Христове й українські колядки	202

РОЗДІЛ 4

Різдвяний та великодній сюжети у давній драматургії

4.1. Генеза різдвяних та великодніх драматичних творів	209
4.2. Декламації та діалоги	215
4.3. Шкільна драма	228
4.4. Вертепна драма	259

РОЗДІЛ 5

Різдвяні і великодні поетичні цикли

5.1. Духовні (релігійно-філософські) вірші	272
5.2. Вірші-орації	317
3. Бурлескно-травестійні вірші	328

РОЗДІЛ 6

Різдво і Великдень у проповідях XVII ст.

6.1. Святкові проповіді Кирила Транквіліона-Ставровецького	340
6.2. Євангельські джерела в урочистих казаннях Іоанікія Галятовського	355
6.3. Різдвяні та великодні проповіді Лазаря Барановича	366
6.4. Образи урочистих гомілій Антонія Радивиловського	373

РОЗДІЛ 7

Відгомони євангельських легенд в агіографічному та паломницькому текстах XVIII ст.

7.1. Різдво Христове у «Житті святих» Дмитра Туптала	393
7.2. Ідентифікація святих місць у «Мандрах» Василя Григоровича-Барського	412

ВИСНОВКИ	425
-----------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	430
---	-----

ВСТУП

Народження (Різдво) і Воскресіння Ісуса Христа – найбільш значні у християнській історії архетипи, розгортання яких у релігійному, культурному, літературно-му дискурсах справило потужний вплив на європейську цивілізацію протягом двох останніх тисячоліть. Вони мали і мають позаісторичний сенс: врятування людства, а в контексті християнства – повернення до Раю, тобто до початку сотворіння світу, коли людина була безсмертною, вільною, могла жити поруч із Богом, бути його сучасником.

Дві головні події в історії християнства письмово зафіксовані у Новому Завіті, і відтоді вони постійно існують у різноманітних текстах, передусім – теологічних і літературних. Опрацювання новозавітних сюжетів про Різдво і Воскресіння Христа з метою реактуалізації священного часу призвело у художній літературі до появи великої кількості творів, які можна розглядати як відлуння епохальних подій, літературну трансформацію ключових образів священної історії.

Українська література XI – XVIII ст. (давня література) виникла і розвивалася на християнській ідеологічній основі і під потужним впливом Біблії, з якої черпала мотиви, сюжети, образи, художні засоби і риторичні прийоми. Різдвяний і великодній сюжети належать до найбільш вагомих компонентів її змістової і художньої структури.

Дослідники, які створили нариси з історії давньої української літератури, так чи інакше торкалися окремих аспектів, що стосувалися трансформації різдвяного і великоднього сюжетів у вітчизняному письменстві. Зауваження про ці сюжети розкидані по окремих оглядах давніх жанрів – літописів, проповідей, апокрифів, шкільної драми, вертепу, різдвяних і великодніх віршів. Принагідні міркування про це наявні в «Історії літератури руської» (1887 – 1894) Омеляна Огоновського, «Історії української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського» (1907 – 1908) Івана Франка, «Історії української літератури: у 6 томах, 9 книгах» (1914 – 1924) Михайла Грушевського, «Історії української літератури» (1920 – 1924) Михайла Возняка, «Начерку історії української літератури» (1909 – 1912) Богдана Лепкого, «Історії українського письменства» (1911) Сергія Єфремова, «Історії української літератури» (1941) Миколи Гнатишака, «Історії української літератури» (1954 – 1957) Дмитра Чижевського, колективних «історіях», створених упродовж другої половини ХХ ст., а також у першому і другому томі «Історії української літератури: у 12 томах», виданих у 2013 – 2014 рр.

До різдвяних та великодніх сюжетів апелювали ті науковці, котрі досліджували жанри, пов'язані з цими сюжетами. Серед них можна назвати І. Франка (передмови до 5-томного видання «Апокрифів і легенд з українських рукописів», «Русько-український театр», «До історії українського вертепу», «Южнорусская пасхальная драма», «Українська пасійна драма», «Мистерия страстей Христовых», «Наши коляды»), М. Возняка («Матеріали до історії української пісні і вірші», «Великодні привіти пиворізів», «Початки української комедії», «Знадібки до української великодньої драми»),

В. Резанова («Драма українська»), Д. Антоновича («Український театр»), О. Білецького («Зародження драматичної літератури на Україні»), Я. Гординського («З української драматичної літератури XVII – XVIII ст.»), С. Гаєвського («Різдвяні і великодні вірші»), В. Перетца («До історії вертепної драми», «Нові тексти різдвяних та великодніх віршів-ораций», «До історії української вірші і драми. Різдвяні й великодні вірші-орачії зі збірника кін. XVII – поч. XVIII ст.»), Богдану Крису («Різдвяні та великодні вірші в українській поезії XVII – XVIII ст.»), М. Сулиму («Українська драматургія XVII – XVIII ст.»), Наталю Шевченко («Біблійна герменевтика в давній українській літературі»), Л. Ушкалова («Есеї про українське бароко»), Й. Федаса («Український народний вертеп»), Вал. Шевчука («Муза Роксоланська: у 2 кн.»), Г. Ногу («Звичах тії з давніх школярів бували... Український святковий бурлеск XVII – XVIII ст.»), Г. Подскальски («Християнство и богословская литература Киевской Руси»), архієпископа Ігоря Ісіченка («Аскетична література Київської Руси», «Конотаційна перспектива євангельського тексту в пасійних проповідях Антонія Радивиловського»), Оксану Яковину («Метафізика в поезії: Україна XVII століття»), Софію Азовцеву (дисертація «Євангельські сюжети у бароковому проповідницькому дискурсі»), авторів наукового збірника «Sacrum і Біблія в українській літературі» та ін.

Роботи, які б спеціально, монографічно досліджували особливості трансформації різдвяних та великодніх сюжетів у давній українській літературі, у нашому літературознавстві відсутні. Натомість є чимало наукових праць останнього часу, у яких ці сюжети розглядаються на матеріалі літератури зарубіжної (О. Душечкіна, Н. Старигіна, В. Захаров, Н. Шевчук, М. Бондаренко, А. Собенніков, О. Калиниченко, С. Зенкевич, Д. Томас,

Д. Рід, В. Івашова, З. Лібман, М. Тугушева, Г. Стоун, В. Ален). Різдвяні та великодні тексти українських письменників XIX – XX ст. вивчали І. Денисюк, Т. Саяпіна, І. Ліпницька, Б. Деркач, О. Гнідан. Проте їхні роботи для цього дослідження можуть бути цікавими хіба що з методологічного боку, адже вони зовсім не торкаються творів давнішого часу.

Різдво і Воскресіння Ісуса Христа – наскрізні теми у давній українській літературі, тому рецепція та літературна обробка цих новозавітних текстів значною мірою визначали художню самобутність вітчизняного письменства доби Середньовіччя та доби Бароко. У такому сенсі дослідження творчої рецепції двох головних християнських подій є **актуальним** і необхідним для поглибленого вивчення руху художніх форм та ідей у літературі впродовж XI – XVIII ст. Оскільки йдеться про творче засвоєння нашою літературою від часу офіційного впровадження християнства на українських землях (988 рік) ідеологічно важливих текстів, то можна припустити, що це засвоєння відбувалося через їх літературно-художню трансформацію, різновидами якої були прямі запозичення, формально-змістові впливи, алюзії, парафрази, ремінісценції, словесно-образні обробки, переробки, довільні перекази, модифікації, редукції та ампліфікації, ідейні підсилення та пристосування до національно-етнічних словесних форм тощо.

Новозавітні оповіді про Різдво і Воскресіння Христа були для давніх українських письменників інваріантом, своєрідним прототекстом, який впродовж восьми століть розвитку української літератури породив безліч варіантів, не гублячи при тому ідейно-сміслову домінанту. Шлях творення цих усіх варіантів відображає собою шлях вітчизняного письменства у символічно-алегоричному та бароковому літературному просторі. Відтак дослідження

різноманітних варіацій може не тільки внести додаткові знання про самотність цього шляху, а й у деталях відтворити творчі колізії саморозвитку нашого письменства, явити у незвичному аспекті розгортання тем, ідей, мотивів, образів, риторичних прийомів давнього словесного мистецтва.

Вивчення давніх українських текстів, які по-своєму трансформували різдвяний та великодній сюжети, може бути зосереджене на кількох основоположних засадах.

1. Концептуальне значення має належність різдвяного і великоднього сюжетів до канонічних текстів, у яких зафіксовано священний час і простір Народження і Воскресіння як нового етапу в історії людства, спрямованого на його Спасіння. Залишаючись незмінною за своєю суттю, ідея Спасіння огорнута у словесний текст, який є відкритим не лише для інтерпретацій, а й для творчих трансформацій – залежно від літературно-художніх обставин і ситуацій.

2. Літературна трансформація дає можливість як креативного переформатування тексту, так і продукування змістових та словесно-формальних конотацій, які розширюють горизонт сподіваного, оскільки сприймання (читання) тексту засноване на тому, що «текст постійно пропонує себе» (В. Ізер), а це призводить до співучасті реципієнта у відтворенні / творенні нового тексту. Як довів Ганс Роберт Яусс, рецепція тексту, яка відбувається у «горизонті сподіваного», залежить від часового (історичного) і просторового бачення та розуміння світу. Завдяки цьому сплетінню рецепція може бути суб'єктивною конструкцією.

3. З'ясування особливостей літературної трансформації канонічного тексту впродовж тривалого історичного періоду передбачає низку компаративних операцій – порівнянь, зіставлень, сходжень, розходжень, в

основі чого постійно має перебувати прототекст як джерело усіх можливих варіацій. Компаративний підхід до літературних варіантів канонічного тексту дозволяє простежити основні тенденції у розвитку літературних ідей і форм.

4. Ключем до пізнання, розуміння і тлумачення різдвяного і великоднього сюжетів є екзегетика, яка належить до складової частини герменевтики. Метою дослідника має стати не лише інтерпретація літературних форм, а й змісту твору з усіма його конотаціями, породженими як авторською суб'єктивністю, так і типом творчості та домінуючим стилем певної епохи. Сприймання, розуміння і тлумачення текстів, поява яких була зумовлена творчим імпульсом від новозавітних сюжетів, у давній українській літературі занурена у прочитування символічно-алегоричних та барокових кодів словесної творчості.

5. Священний час, закладений у структуру різдвяного та великоднього сюжетів, є часом циклічним, тобто повторюваним. Повернення до цього часу у літературному творі кожного разу є розгортанням часу теперішнього, відтак новостворений текст несе в собі символічне повторення Різдва і Воскресіння. З такого погляду текст можна розцінювати як спробу по-новому досягнути вікопомні події, надати їм сучасного звучання, створити свято, яке є періодичним виходом з історичного часу.

6. Літературна трансформація різдвяного та великоднього сюжетів лежить у площині взаємодії традицій і новаторства як однієї з головних передумов літературного розвитку. Література завжди звертається до минулого, але бере звідти не готові художні форми, а переосмислює їх, адаптує, актуалізує для свого часу. З цього погляду, традиції – акумулювання основних досягнень

минулого, актуалізація їх, мобілізація колишнього досвіду в інтересах сучасного. Традиції – це архетипи творчого мислення, що сягають глибоко в історію суспільства і культури. Новаторство веде до виникнення нових художніх засобів зображення, поглиблення і розвитку художньої концепції, створення ефективніших форм естетичного впливу.

Мета роботи – дослідити художні форми трансформацій різдвяного та великоднього сюжетів в історико-літературному аспекті протягом усього тривання давнього українського письменства – XI – XVIII ст., виділити і пояснити особливості трансформацій новозавітного тексту у різnorodових і різножанрових текстах, з'ясувати закономірності і парадокси текстуальних видозмін у їх причиново-наслідковій пов'язаності.

Реалізація мети роботи потребує розв'язання таких **завдань**:

– опрацювати наявну наукову літературу, яка торкається питань, заявлених у темі та змісті виконаного дослідження;

– виявити та означити варіанти різдвяного та великоднього сюжетів у євангеліях та апокрифах, поширених в Україні;

– відібрати твори, написані протягом XI – XVIII ст., у яких знайшли своє художнє вираження дві головні події християнської історії – Різдво і Великдень;

– дослідити особливості опрацювання у давньоукраїнських текстах різдвяних та великодніх образів, мотивів, художніх та риторичних прийомів;

– надати науковий коментар до теоретичних аспектів літературних трансформацій, зокрема трансформацій священного тексту;

– проаналізувати усі можливі (в межах історії давньої української літератури) види трансформацій різдвяного та великоднього сюжетів.

Об’єкт дослідження – літературні твори українських письменників, написані протягом XI – XVIII ст.

Предмет дослідження – види літературних трансформацій різдвяного та великоднього сюжетів у давній українській літературі.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що:

– з’ясовано, що дві головні події в історії християнства – Різдво і Воскресіння Ісуса Христа – послідовно відображені у всіх родах та багатьох жанрах літературної творчості давнини, і кожного разу це було символічне розгортання часу теперішнього, своєрідне нагадування, відчування, осмислення вікопомних подій;

– виявлено, що у трансформації євангельських сюжетів у творах різних родів і жанрів домінантою був образ Христа, який набував щоразу нового інтерпретаційного забарвлення залежно від панівних стильових тенденцій часу – символічно-алегоричного (у Середньовіччі) та барокового;

– встановлено, що різдвяний та великодній сюжети регулярно трансформувалися в українській літературі протягом XI – XVIII ст., коли письменство було пронизане християнською ідеологією та образністю. Раніше в літературознавстві на це зверталася недостатня увага або ігнорувалася подібна проблематика через ідеологічні упередження радянської доби. Ця монографія є *першою* систематизованою та деталізованою працею про трансформацію євангельських сюжетів у період розвитку давнього українського письменства;

– обґрунтовано, що у давніх українських творах різдвяний та великодній сюжети зазнавали різноманітних конотацій завдяки впливам, алюзіям, парафразам, ремінісценціям, словесно-образним обробкам, переробкам, довільним переказам, модифікаціям, редукціям та ампліфікаціям;

– показано, що опрацювання двох означених євангельських сюжетів – невід’ємна частина ідейних та естетично-художніх пошуків українських письменників, які мали не тільки духовно-релігійний вимір, а й властиво літературний;

– розвинуто тезу про постійне художнє збагачення й урізноманітнення давнього письменства за рахунок звернення до Святого Письма, яке постачало літературі теми, мотиви, сюжети, образи, стилістичні та риторичні прийоми.

Методи дослідження. Для зіставлення євангельських сюжетів і виявлення особливостей їх трансформації в давній українській літературі використано метод порівняльного літературознавства. Для осмислення різноманітних видів трансформації різдвяного та великоднього сюжетів у процесі розвитку давнього українського письменства застосовано історико-функціональний метод. Для виявлення структурних моделей трансформування євангельських сюжетів ужито метод структурного аналізу тексту. Для інтерпретації художніх творів за потреби застосовувався герменевтичний підхід.

У монографії використано теоретико-методологічні напрацювання провідних українських учених-медієвістів, філософів, біблієзнавців (О. Александров, В. Антофійчук, П. Білоус, С. Головащенко, Є. Джиджора, І. Ісіченко, Б. Криса, З. Лановик, Н. Левченко, О. Матушек, О. Мишанич, І. Набитович, Г. Нога, А. Ням-

цу, Ю. Пелешенко, О. Сліпушко, В. Сулима, М. Сулима, Л. Ушкалов), а також зарубіжних учених (С. Аверинцев, М. Бахтін, М. Еліаде, Е.-Р. Курціус, Д. Лихачов, Ю. Лотман, Г. Подскальски, Н. Фрай, К. Ясперс).

Структура монографії: робота складається зі вступу, семи розділів, висновків та списку використаних джерел.

